

НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД НЕПУ

Питання історії єврейської громади України в період 1921–1929 років належить до одного з найбільш актуальних у сучасній світовій іудаїці, яка є невід’ємною частиною етнологічної науки. Автори статей та монографій, що репрезентують наукові центри історичних досліджень з практично усіх частин світу, намагаються сьогодні відповісти на низку важливих питань, у тому числі — як і чому переслідувалися іудаїзм та єврейська культура в СРСР у 1920-ті роки, чому була дозволена культура та література на їдиш, в яких соціальних умовах жило тогочасне українське єврейство тощо. Дослідження життя єврейського населення України в період перед Голокостом важливе для історичної пам’яті людства, оскільки більшість членів єврейської громади Радянської України загинула в період фашистської окупації 1941–1943 років. Історіографія історії євреїв України періоду непу розвивалася протягом 1920–1980 років за рахунок перш за все закордонних праць. Участь євреїв у суспільно-політичному житті України у період нової економічної політики не була предметом спеціального наукового дослідження, хоча деякі аспекти цієї теми знайшли відображення у вітчизняній і зарубіжній історичній літературі.

Метою цієї статті є визначення та характеристика основних праць за темою історіографії історії євреїв України в період непу та з’ясування найбільш перспективних медотів подальшого її дослідження.

Перші праці з актуальних проблем історії євреїв з’явилися у 1921 році — відразу ж після встановлення радянської влади в Україні. Вони висвітлювали найзлободенніші проблеми розвитку єврейських традиційних інститутів у період становлення і зміцнення радянської влади, сповнені свідчень про те, як жило міське єврейство після завершення громадянської війни. Чимало їх присвячено досить важливій для того періоду проблемі — відновленню життя містечок та міст України, які постраждали від погромів, що їх чинили військові формування і селянські загони різних політичних течій у 1919–1921 роках. Так, одна з перших таких праць з’явилася у Києві у 1921 році за назвою «Статистика погромлених (м. Богуслав)». Вона поклала початок масовому виданню книг та

матеріалів, пов'язаних із загибеллю єврейських громад багатьох містечок та міст України під час погромів. На основі аналізу та узагальнення великого фактичного матеріалу у цій книзі відтворюється картина погромів, учинених різноманітними військовими формуваннями у певному містечку Київської губернії, яке пережило кількарізкові напади і масові убивства. Проблема життя і діяльності євреїв України у 20-х роках висвітлювалася і досліджувалася у вітчизняній літературі у перші десятиріччя радянської влади в Україні. Але більшість з них належали перу не професійних істориків, а практичних працівників, партійних та радянських функціонерів, які мали відношення до єврейської меншини України¹.

Того ж року, майже одночасно, в Києві та Москві були опубліковані дослідження М. Мозіна «Із історії добровольчої погромщини» та А. Малеева «Тридцять днів погрому в містечку Криве Озеро». В них, зокрема, розкривалася антисемітська спрямованість погромів, вчинених білогвардійськими частинами, їх виняткова організованість, аналізувалися солідарні злочинні дії білих і місцевого населення у ряді містечок, таких, наприклад, як Криве Озеро, що внаслідок тридцятиденної різанини взагалі перестало існувати². На цю ж тему у 1921 році у видавництві «Держвидав» вийшла праця О. Брика «Українсько-єврейські взаємовідносини», де було зроблено спробу аналізу найгостріших і найзлободенніших на той момент проблем взаємовідносин між єврейською громадою України та корінним населенням³. Автор відзначає стійку тенденцію, засновану на ідеях диктатури пролетаріату, соціально далекої селянському населенню, до ототожнення частини українського населення УСРР з євреями — носіями міської та ремісничої культури. Він робить висновок, що вихід зі складного становища у суспільстві, яке склалося в Україні, — у проведенні масштабної пропагандистської та роз'яснювальної роботи в країні, відкритому спілкуванні українського та єврейського населення.

Зарубіжну історіографію у цей момент цікавили такі самі дослідницькі проблеми, що й радянську. Так, у газеті «Єврейська трибуна» (Париж) 12 серпня 1921 року вийшла стаття А. Дю-Шайла «Ідеологія і практика антисемітизму в Криму». В ній наводяться численні факти антиєврейської агітації на півострові, яка проводилася у заключний період існування режиму З.С. П.Р. (Збройних сил на Півдні Росії). «У статтях і промовах єпископа Веніаміна, професора Малахова, священника Белостокова, — підкреслював А. Дю-Шайл, — як і на сторінках газети «Свята Русь» — офіційно-

го органу військово-духовного відомства, була одна тема: «Свята Русь, чудова казкова цариця, полонена нечистою силою, «бурлаками і каторжанами», тобто революціонерами, які керувалися планом сіонських мудреців...»⁴. Після цього в 1930-ті роки в СРСР спостерігалася суцільна заборона вивчення єврейської історії та культури, в той час як в країнах Західної Європи, США та Канади вивчення цієї тематики продовжувалося в основному на базі архівних документів, котрі були вивезені з України у 1920-ті роки єврейськими емігрантами.

Але в 1990-ті роки українська та світова історіографія з цього питання почала розвиватися єдиним шляхом.

У незалежній Україні початок розвитку науки, що вивчає історію євреїв, було покладено виданням у 1992 році монографії Я. Хонігсмана і О. Наймана «Євреї України. Короткий нарис історії»⁵. Це була перша спроба узагальнити фактичний матеріал, який стосувався історії та культури євреїв ХХ століття. Значний внесок у розвиток іудаїки в 1990-ті роки зробили учасники конференцій, що проводилися в Запоріжжі (Запорізький державний університет і товариство «Україна — Ізраїль»), Москві (центр «Сефер»), Києві (Інститут іудаїки), Дніпропетровську (Інститут соціальних і обцинних працівників) та інших містах.

Публікації статей та тез виступів на конференціях розкривали проблеми історії євреїв 20-х років, описували найзначніші події тих часів. На базі багатьох наукових структур в Україні та Росії були створені центри з підготовки кадрів з іудаїки⁶.

Важливе місце у розвитку історіографії історії євреїв у 90-ті роки посідали публікації з цієї тематики різних містах та регіонах України. Серед них слід відзначити роботи Семена і Володимира Орлянських «Історія євреїв Запоріжжя» (кн. 1–6, 1997–2001), Л. Яруцького «Євреї Приазов'я» (Маріуполь, 1996), І. Котлера «Нариси з історії євреїв Одеси» (Єрусалим, 1996), О. Бистрякова «Євреї Катеринослава-Дніпропетровська» (Дніпропетровськ, 2001), «Євреї в Ніжині» (Ніжин, 2001), «Євреї Криму» (Сімферополь, 1997) тощо. Зазначені роботи містять цінний науковий матеріал, у них зроблено узагальнення щодо розвитку єврейських громад в 20-х роках в цих регіонах⁷.

Результати досліджень з історії єврейських рухів в Україні опубліковані в монографіях В. Гусєва «Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті в Україні» (К., 1996), О. Наймана «Єврейські політичні партії й об'єднання України (1917–1925)»

(К., 1998) та ін. Ці роботи об'єднали унікальний фактичний і аналітичний матеріал щодо розвитку і реалізації єврейської громадської думки в Україні. Особливу їх значущість зумовлює те, що євреї були тоді не тільки об'єктом, але й значною мірою суб'єктом політичного процесу⁸.

Значним доробком у розвитку джерелознавства стали публікації архівних матеріалів з історії та культури євреїв. Вагомий внесок зробили М. Рибаків, який упорядкував збірник документів «Правда історії. Діяльність єврейської культ.-просвіт. організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925) і В. Хітерер — автор книги «Документи, зібрані Єврейською історико-археографічною комісією Всеукраїнської Академії Наук» (Київ — Єрусалим, 1999)⁹.

Складний і суперечливий міжвоєнний період історії євреїв Радянської України був розкритий у книгах В. Сергійчука «Уся правда про єврейські погроми» (К., 1996) і В. Орлянського «Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект» (Запоріжжя, 2000)¹⁰.

Питання боротьби єврейської громади України у 1920-х роках за виживання стало важливою частиною проблематики, що розроблювалася західноєвропейськими та американськими дослідниками в останні роки. Тема історії євреїв України в період нової економічної політики порушується досить часто в сучасній історіографії Сполучених Штатів Америки. Так, у 2005 році у США вийшла монографія Джонатана Франкеля та Дана Дінера «Темні часи, страшні рішення: євреї і комунізм». У ній автори аналізують участь етнічних євреїв у комуністичному русі в Радянському Союзі, а також Польщі, США, Британії, Франції, ісламському світі та Німеччині. Автори зосереджують свою увагу на політиці евсекцій щодо репресій рабинів, закриття синагог. Окрема глава присвячена розвитку комуністичної преси на їдиш, центром якої у 1920–1930 роках був Харків. Автори аналізують статті комуністичного спрямування у виданнях «Дер штерн», «Дер одесер арбайтер», «Столене нодл», «Дер юнгер арбайтер», «Юнге гвардіе», «Дер кустар», «Дер їдишер пойер», «Проліт», наголошуючи, що видання на їдиш були дуже поширеними в Україні, зокрема, тільки стінгазет цією мовою нараховувалося в країні 319¹¹.

У 2005 році видана видавництвом Сіракузького університету монографія історика Геннадія Ейстраха, в якій аналізувалися відносини єврейських письменників з радянською владою, «У запряжці: роман їдишистських письменників з комунізмом». У ній

розкривається участь таких письменників, як Дер Ністер, Давид Гофшлейн, Лейб Квітко, Іцик Фефер, Нохум Ойслендер, Єхезкель Добрушин у розвитку літературного процесу в СРСР у 1920-ті роки. Професор Ейстрах слідкує за еволюцією письменницького таланту цих авторів з 1905-х до 1930-х років, використовуючи критичні статті з американської єврейської преси та літературних англомовних досліджень того часу¹².

Історію київського періоду творчості видатного єврейського письменника Давіда Бергельсона розглядає в своїй монографії професор Джошуа Шерман з Оксфордського центру гебраїстики та єврейських досліджень. У своїй книзі «Давід Бергельсон: від модернізму до соціалістичного реалізму» він аналізує участь письменника у розвитку літературного процесу на їдиш в УСРР, еволюцію унікального стилю прози Бергельсона, його основні твори, які віддзеркалили характерні риси життя єврейської громади 1920–1930 років. «Він писав про заможну єврейську буржуазію, малював типи людей, серед яких він зростав і котрих він добре знає, й він хотів написати про їх недоліки, про їх занепад та зникнення як класу, — підкреслює професор Джошуа Шерман. — Після того, як більшовики почали ділити людей на класи, було вирішено, що буржуазія — це «нелюди». Відомо, що радянська влада зверхньо ставилася до людей середнього класу, на відміну від робітничого класу»¹³.

У жовтні 2007 року вийшла друком монографія професора історії Браунського університету Омера Бартова, присвячена єврейській історичній спадщині Правобережної України та проблемі її збереження. Книга за назвою «Стерто: сліди єврейської Галичини в сучасній Україні, котрі зникли» розповідає про долю невеликого міста Бучача, його історії в період 1920–1940 років. Більшість євреїв цього міста загинула від рук нацистів між 1941 та 1944 роками, з 11 тисяч місцевих євреїв приблизно половину було розстріляно, іншу — відправлено до табору смерті Берген-Бельзен. Історик розглядає проблему спадкоємності єврейської культури в сучасній Україні, підкреслює необхідність збереження її владою України у співробітництві з міжнародними організаціями¹⁴.

У 2006 році в Індіанському університеті вийшла друком інша робота, присвячена історії радянських євреїв періоду непу — книга канадського історика Анни Штерншіс «Радянський та кошерний: єврейська популярна культура в Радянському Союзі у 1923–1939», котра об'єднала великий аналітичний матеріал, пов'язаний

з народною творчістю єврейського народу в період 1920-х років, побутовими звичками, обрядами, зі створенням нових культурних напрямів у поезії, архітектурі, літературі, театрі, тощо. Автор аналізує виникнення та розвиток «міської культури» в таких центрах єврейства, як Одеса, Харків, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв¹⁵.

Історія українського єврейства періоду 1920 років лягла в основу багатьох літературних творів. Так, слід назвати автобіографічний роман аргентинського прозаїка Едгаро Козаринського «Молдавський сутенер», що вийшов у видавництві «Харвіл секер» у 2007 році. В книзі від імені головного героя — літнього єврея Самюеля Варшауера розповідається про події 1927–1928 років, коли з єврейських містечок Бессарабії та України вивозили до Аргентини тисячі єврейських молодих жінок. Під час соціальних перетворень радянського уряду в містечку панує безробіття та намагання отримати краще життя. На цьому тлі й починає розвиватися бізнес з вивозу жінок за кордон, котрим сутенери обіцяли розкішне життя за океаном, а насправді продавали їх у рабство. Спочатку вони одружувалися на красунях, але потім заможний та красивий «чоловік», котрий вивозив дівчину за межі містечка, насправді виявлявся сутенером. Унаслідок таких дій тисячі єврейських жінок опинялися в борделях Парижа, Буенос-Айреса та інших міст. На думку фахівців, цей твір письменника Козаринського був одним з кращих серед небагатьох творів, присвячених життю єврейського містечка у 1920-х роках, створених за останні десять років. Переклав книгу англійською мовою відомий літературознавець Нік Кайстор¹⁶.

Історія євреїв України викликає на сьогодні неабиякий інтерес з боку російських дослідників. Так, у 2007 році за підтримки Міжнародного дослідницького центру російського і східноєвропейського єврейства у Москві вийшла монографія Владислава Іванова «ДержСЕТ: політика і мистецтво: 1919–1929», в якій він уперше аналізує особливості культурної політики радянської влади щодо єврейської меншини. Автор ретельно досліджує основні етапи існування театру, проводить історичну реконструкцію усіх постанов ДержСЕТу того часу. На думку дослідника, політику влади щодо єврейської культури слід вивчати не тільки за документами партійно-урядових декларацій, але й з використанням фінансових та організаційних документів. На основі цих документів автор доходить висновку, що влада робила спробу позбавитися єврейських театрів уже на початку 1920-х років¹⁷.

У 2007 році було видано дві збірки документів, присвячені історії євреїв України. Перша з них вийшла в російському видавництві Роспен у 2007 році — це книга «Документи з історії та культури євреїв в архівах Києва» підготовлена Центром біблеїстики та іудаїки РДГУ. Вона стала частиною великого джерелознавчого проекту, що розвивається за підтримки російських фондів та керівництва архівними справами в Україні. Друга — «Єврейські погроми в Україні: 1918–1921», видана компанією «Іст вью публікейшн» за підтримки Державного архіву Київської області. До неї увійшло понад 30 тисяч документів, які були надруковані вперше та стосувалися проблем погромного руху на початку 1920-х років та еміграції євреїв з України в цей період¹⁸.

Серед вітчизняних досліджень великий інтерес викликала стаття доктора історичних наук Володимира Орлянського «Сіоністські організації у перше десятиріччя існування радянської влади», надрукована у 2007 році у збірці «Друга Світова війна і доля народів України». Автор зосереджує свою увагу на боротьбі радянської влади з еміграційним рухом серед сіоністів України та проведенні заходів щодо коренізації та залучення євреїв до землеробства. Він визначає період 1925–1926 років як час найбільшої активності сіоністського руху в країні та наголошує, що єврейська трудова міграція була однією з форм політичного протесту сіоністської молоді. «Оскільки одним з методів реалізації економічної та національної політики радянської влади була протидія еміграції представників національних меншин із країни, то сіоністські організації почали перетворювати єврейську трудову еміграцію, в тому числі і в Палестину, на політичну дію, а, по суті, на форму політичного протесту», — зазначає Володимир Орлянський¹⁹.

Виникнення самостійної української держави сприяло тому, що завдання вивчення минулого єврейської спільноти набуло особливої актуальності. Період, починаючи з 1991 року, стає прикладом «великого стрибка», який пройшла історична наука України: від перших праць з історії євреїв — до формування окремої галузі досліджень з історії та культури єврейської спільноти — іудаїки. Головним у цьому періоді був, безумовно, перехід до плюралістичного режиму відбору та методологічних засад викладення матеріалу. Інтерес до цих проблем дуже великий. Тому українська іудаїка буде розвиватися якщо не в Україні, то за кордоном. У зв'язку з цим на сьогодні дуже важливим є подальший розвиток досліджень з єврейської історії та культури в Україні, котра була колискою

східноєвропейського єврейства та є на сучасному етапі об'єктом досліджень великої кількості науковців з різних країн світу.

Загалом особливість історіографічних джерел з історії національних меншин полягає в тому, що вони акумулюють у собі не лише суто історичні знання, а й етнологічні, етнографічні, демографічні, правничі, віддзеркалюють цілісність теоретичних і практичних проблем етнології. Протягом 90-х років тривав процес опрацювання теоретико-методологічних засад історії і сучасної практики етнонаціональних відносин. Історики, філософи, політологи, етнологи, правознавці разом з представниками інших наук, спираючись на гуманістичне розуміння розвитку людства, виробили сучасні підходи і виклали оригінальне трактування базових компонентів єврейської громади України. Накопичувалися сучасні знання з методологічних засад наукового дослідження етнонаціональних процесів, що й зумовлює доцільність широких історіографічних дискурсів.

Основною проблемою, навколо якої спостерігається інтеграція представників різних галузей гуманітарних знань, пов'язаних з теоретичним осмисленням етнонаціональних процесів, стала розробка принципово нової моделі міжнаціональних відносин і правових засад майбутньої державної етнополітики України.

Таким чином, загальний аналіз історичної літератури з проблеми історії євреїв України в період 1920-х років засвідчує наявність певної фактологічної бази, створеної зусиллями вітчизняних та зарубіжних вчених. Практично повна залежність радянської історіографії від марксистської методології призвела до обмеженості, заангажованості, вульгарного зображення історії євреїв країни. Історіографія тих часів була пронизана апологетикою урядового компартійного курсу, повним неприйняттям та беззастережною критикою робіт зарубіжних авторів. Було допущено чимало неточностей, замовчувалися деякі проблеми, що призвело, врешті-решт, до утворення цілих лакун у ході відтворення подій минулого.

Лібералізація політичного режиму та послаблення вимог класової відповідності досліджень з єврейської історії на початку 60-х років викликали потребу у появі нових творів, які вимагали розширення джерельної бази дослідження та використання праць зарубіжних вчених. Можливість відмовитися від примітивізації трактування проблем єврейської історії 1920-х років стимулювала пошук нових шляхів для розвитку історіографічного процесу. Однак праці, які з'явилися у цей період, не змогли подолати об-

меженість марксистської методологічної бази та доктринальну короткозорість радянської історичної науки. Незважаючи на те, що західні дослідники зробили вагомий внесок у розвиток процесу вивчення історії євреїв 1920-х років, слід зазначити, що їхні праці були написані кілька років тому і несли відбиток «холодної війни» та стереотипів зарубіжної «советології». Та все ж їхні підходи до висвітлення різних аспектів проблеми є реалістичнішими і об'єктивнішими, ніж в радянській історіографії. Водночас події, що розглядаються в їхніх працях, стосуються перш за все євреїв усього СРСР, українських матеріалів у них не досить багато, а сюжети, які є, можливо, найцікавішими, взагалі випали з їхнього поля зору. Крім того є теми, які не були вивчені ані західними, ані вітчизняними істориками, зокрема — участь єврейських жінок у суспільно-політичному та економічному житті України в період 1920-х років. Загалом подальше вивчення цієї теми буде нерозривно пов'язане із врахуванням соціально-політичних чинників у розвитку єврейської громади України. Важливим напрямом досліджень буде вивчення джерелознавчих аспектів теми, зокрема документів, що стосуються участі єврейських націоналістичних партій та сіоністських організацій у боротьбі за єврейську культуру в період нової економічної політики.

¹ Статистика погромленных (м. Богуслав). — К., 1921.

² Мозин М. Из истории добровольческой погромы. — К.: Печатный труд, 1921. — 15 с; Малеев А. Ф. Тридцать дней еврейского погрома в м. Кривое Озеро. — М.: Госиздат, 1921. — 29 с.

³ Брик О. Україно-єврейські взаємовідносини. — Б. м.: Госиздат, 1921. — 31 с.

⁴ Дю-Шайл А. Идеология и практика антисемитизма в Крыму // Еврейская трибуна — 1921. — 12 августа — С. 1-2.

⁵ Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины. Краткий очерк истории. — К., 1992. — Ч. 1.

Див.: Иудаика в странах СНГ и Балтии (справочник). — М.: Центр «Сэфер», 2007.

⁷ Див.: Орлянский С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья): Вып. 2, февраль 1917 г. — 1920 г. — Этта-пресс, 1998; Орлянский В.С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья): Вып.3, 1921 — июнь 1941. — Запорожье: Этта-пресс, 1999; Яруцкий Л. Евреи Приазовья. — Мариуполь, 1996.; Котлер Игаль Очерки по истории евреев Одессы. — Иерусалим, 1996.; Быстряков А. Евреи Екатеринославля — Днепропетровска. — Днепропетровск: Арт-пресс, 2001. — 144 с.; Евреи Нежина. — Нежин: Серия «Нежинская древность», 2001. —

180 с.; Евреи Крыма: очерки истории./ Сост. Э. Соломоник. — Симферополь: Мосты, 1997.

⁸ Гусев В. Бунд, Комфарбанд, евсекції КП(б)У: місце в політичному житті в Україні (1917–1921 рр.) — К.: Асоціація «Україно», 1996. — 132 с.; Найман О.Я. Єврейські політичні партії й об'єднання України (1917–1925). — К., 1998. — 190 с.

⁹ Правда історії. Діяльність єврейської культ.-просвіт. організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925)/ Уклад. М.О. Рибаків: Збірник документів і матеріалів. — К., 1995; Хитерер В. Документы, собранные Еврейской историко-археографической комиссией Всеукраинской Академии Наук. — Киев — Иерусалим, 1999.

¹⁰ Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. — К., 1996; Орлянський В. Євреї України в 20-ті — 30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. — Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. — 254 с.

¹¹ Jonathan Frankel, Dan Diner Dark Times, Dire Decisions: Jews and Communism: Oxford University Press, 2004. — 410 pp.

¹² Gennady J. EstraiKh In Harness: Yiddish Writer's Romance with Communism. — Syracuse: Syracuse University Press. — 2005. — 224 pp.

¹³ Joseph Sherman, Gennady EstraiKh David Bergelson: From Modernism to Socialist Realism. — London: Legenda, 2007. — 250 pp.

¹⁴ Omer Bartov Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine. — Princeton: Princeton University Press. — 2007. — 256 pp.

¹⁵ Anna Shternshis Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939. — Bloomington: Indiana University Press. — 2006. — 280 pp.

¹⁶ Edgardo Cozarinsky The Moldavian Pimp. — NY: Harvill Secker, 2007. — 112 pp.

¹⁷ Иванов В. ГосСЕТ: политика и искусство: 1919–1928. — М.: ГИТИС, 2007.

¹⁸ Документи по истории и культуре евреев в архивах Киева: путеводитель / Науч. ред.-состав.: Е. Меламед, М.С. Куповецкий. — К.: Дух і літера, 2006. — 752 с.; Єврейські погроми в Україні: 1918–1921. — К.: Іст вью публікейшн, 2007. — 418 с.

¹⁹ Орлянський В.С. Сіоністські організації у перше десятиріччя існування радянської влади // Друга світова війна і доля народів України. — К.: Зовнішторгвидав, 2007. — С. 75.